

Salnecke hushållning

Livsmedelsproduktion och livsmedelskonsumtion
på Salnecke herrgård, Gryta, Uppland åren 1783 - 1812

1. Inledning

På uppdrag av Salnecke slotts Cafe Ost & Deli AB, Smakminnen AB, Salnecke slott AB och Fjärdhundraland Ekonomisk förening och med medfinansiering av Uppsala universitet Innovation, har undertecknad genomfört en studie om måltider och livsmedelshantering på Salnecke herrgård kring sekelskiftet 1800. Projektet har utförts som en delstudie inom projektet "Pilotprojekt för regional mat i kulturhistorisk miljö" som är en del av Jordbruksverkets landsbygdsprogram, med målet att utveckla en plattform för upplevelser för både lokala och utländska besökare inom lokal och regional mat i kulturhistorisk miljö.

Salnecke önskar att bli porten till regionen Fjärdhundraland, ett område norr om Enköping som är känd för sina väletablerade mathantverkare. Huvudbyggnaden med flyglar på Salnecke är byggnadsminnesförklarad som ett av landets bäst välbevarade herrgårdsmiljöer från 1600-talet och ett av målen är att använda slottet för iscensättning av måltider med historiskt tema, med visningar av miljön och servering av mat av det slag som förekom på Salnecke under främst 1700- och 1800-tal.

Ur ett forskningsperspektiv är en mikrostudie en gårds mathållning även av ett mer generellt intresse eftersom kunskapen om 1700- och 1800-talets måltider, livsmedelsproduktion och -hantering ännu är i hög grad ofullständig.

2. Syfte och genomförande

Syftet med studien är att undersöka hur produktionen och konsumtionen av livsmedel såg ut på en herrgård i Uppland i slutet av 1700-talet, för att på så sätt öka kunskapen om hur man tillgodosåg de behov man hade av livsmedel i såväl vardag som vid representativa tillfällen.

I populära sammanhang framställs ofta herrgårdar som självhushållande, som "egna samhällen i samhället", en bild som förmodligen har hämtats från de många adelsmemoarer som publicerades under perioden ca1910 till ca1950, och som var starkt präglad av den periodens problem inom jordbruket och den nationalromantiska tidsandan. Dålig lönsamhet genom lägre spannmålspriser, högre löneläge och flykt av arbetskraft till städerna ledde till att godsägarna tvingades till en högre grad av självhushållning samtidigt som de i en nationalromantisk anda förespråkade att de jordägande grupperna skulle bli mer självhushållande, ett ställningstagande riktat mot den urbana borgerligheten och arbetarklassen som var beroende av marknaden.¹

Som flera forskare har pekat på är detta en myt, tvärtom var godsägarna under 1600-, 1700, och 1800-tal ofta höggradigt affärsinriktade med syfte att sälja så stor del av sin produktion som möjligt för att på så sätt få möjlighet att köpa de varor som man inte kunde producera själva.²

För herrgårdarna med sina gods var helt centrala för det övre skiktet inom adeln, det var därifrån huvuddelen av inkomsterna kom som möjliggjorde den luxuösa livsstilen, som i sin tur var helt nödvändig för att upprätthålla familjernas samhällsställning och respektabilitet.³ En familj som inte längre hade möjlighet att hålla livsstilen och konsumtionen uppe förlorade ganska snart

¹ Om herrgårdarna under den nationalromantiska epoken, se Hellspong 2004.

² Se t.ex. Lieven 1992, Dewald 1996, Olsson 2002, Ulväng 2008, Ilmakunnas 2012.

³ Om detta se t.ex. Lieven 1992, Dewald 1996, Ilmakunnas 2012.

möjligheterna att umgås i de rätta kretsarna, kunna ge sina söner höga positioner som tjänstemän eller officerare eller få sina barn ingifta i framgångsrika och inflytelserika familjer. Det är symptomatiskt att giftermålen mellan högadliga familjer och förmögna ofrälse fabrikörer och grosshandlare ökade under 1800-talets andra hälft, när jordbruket börjar att tappa sin lönsamhet.⁴

3.Salnecke – En kort historik

Fram till 1600-talet var Salnecke en by med flera gårdar med fyra gårdar.⁵ Byn låg fram till 1530-talet under Sko kloster, men drogs sedan in vid reformationen. Byn Salnecke och 20 andra gårdar donerades år 1641 till den tyske bergmästaren Georg Grissbach som fick tillstånd att göra byn till ett säteri. Kort därefter påbörjades bygget av herrgården, vars huvudbyggnad står där än idag och räknas som en av de bäst bevarade huvudbyggnaderna från mitten av 1600-talet. Efter Georg Grissbachs död 1651 ärvdes gården av tre söner och sedan av deras barn, och resten av 1600-talet präglas av arvsfejder. Söner och svärsöner blev officerare och dog på slagfälten på kontinenten, och flera av barnen var därtill gifta flera gånger. Situationen förvärrades av att staten år 1680 genomförde Reduktionen och drog tillbaka en stor del av den jord den donerat, varvid familjen förlorade i princip allt. I början av 1700-talet var Salnecke delat i fyra separata gårdar. Stenhuset var svårt förfallet med läckande tak och ruttna bjälklag. År 1734 avled den siste Grissbachen, men då var gården såld.

Bild 1. Salnecke herrgård. Foto: Bo Gyllander, Örsundsbro.

Ny ägare 1728 blev Margareta Steuch, förmögen biskopsdotter, som skänkte gården till sonen Johan von Asp. Egendomen utvidgades med köp av närliggande herrgårdar och bondgårdar. Att satsa på jordbruk låg i tiden. Efter det krigiska 1600-talet fick Europa längre tider av fred, och detta gällde särskilt Sverige, som efter förlusten mot Ryssland inte var en stormakt längre. En växande folkmängd

⁴ Se t.ex. Lieven 1992, Norrby 2005.

⁵ Om Salneckes historia, se Ulväng 2008 och 2015.

behövde mat och jordbruket utvecklades samtidigt som den globala handeln ökade än mer. von Asp odlade upp ängar, betesmarker och skog till åker, anlade torp och byggde stenmurar. Huvudbyggnaden totalrenoverades. Invändigt tillkom nya väggar, dörrar och fönster, samt kakelugnar. Under 1760-talets finanskris gjorde von Asp konkurs och gården såldes.

Några år senare köptes Salnecke av greve Carl Gustaf Spens från granngården Höja. Höja var fideikommiss, vilket innebar att gården skulle ärvas oskiftad till en enda i varje generation, i det här fallet äldste sonen. Även Salnecke gjordes till fideikommiss för honom. Carl Gustaf gifte sig med grevinna Ulla Falkenberg af Bålby och Salnecke blev deras huvudgård i ett stort godscomplex, som bland annat omfattade halva Gryta socken, fyra herrgårdar och hus i Stockholm och Uppsala. Hans son Jakob Melker Spens förlorade gården i en konkurs 1825.

År 1833 förvärvades gården av hovjägmästaren Claes Gyllenadler, som hade det fideikommiss. I 180 år gick sedan Salnecke i arv till äldste sonens äldste son. Efter greve Spens konkurs var Salnecke en liten egendom, det mesta skog och betesmark. Förutsättningarna för att driva rationellt jordbruk var dåliga och gården var därför under nästa hela tiden utarrenderad till bönder. Familjen bodde mest i Uppsala och använde Salnecke som sommarställe. Det sena 1800-talets näringsfrihet, industrialisering och urbanisering påverkade till en början jordbruket positivt. Spannmålspriserna sjönk visserligen på grund av internationell konkurrens, men städernas ökade efterfrågan på smör, kött och grönsaker gynnade gårdar.

Major Claes Gyllenadler, fideikommissarie 1884 till 1944, lät uppföra en ny ladugård, vagnslider med magasin, samt en stor lada (nu riven) och trädgårdarna utvidgades. Huvudbyggnaden moderniserades. Jordbruket fick från 1920-talet allt större lönsamhetsproblem, trots omfattande mekanisering och den från 1940-talet ökade användning av konstgödsel och bekämpningsmedel, som ökade avkastningen. Sonen Samuel Gyllenadler, fideikommissarie 1944 till 2003, bosatte sig permanent på Salnecke 1951 och fortsatte moderniseringen av gården. Liksom på nästan alla gårdar i trakten avvecklades mjölkbesättningen och gården blev specialiserad på spannmål. Lönsamheten fortsatte dock att sjunka och gården arrenderades ut återigen. Några år efter hans bortgång såldes gården till Lars och Elisabeth Norman.

Salnecke historia präglas av några få kapitalstarka ägare som satt betydande avtryck i bebyggelse och landskap, men kanske ännu mer av de många konkurserna. Det är emellertid bristen på större inkomster, och därmed möjligheterna att genomföra mer omfattande ombyggnationer, och det faktum att det under långa tider endast har bebotts sommartid, som gör Salnecke så välbevarat med alla sina årsringar från 1650 och framåt.

4. Greve Carl Gustaf Spens och grevinna Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby

Den skotska ätten Spens har medeltida rötter och inkom till Sverige i början av 1600-talet med Jakob Spens, diplomat.⁶ Hans sonson Jakob Spens blev general och greve och köpte i början av 1700-talet ett stort antal herrgårdar i Östergötland och Uppland. Bland dem fanns Höja säteri i Gryta som han gjorde till fideikommiss i familjen och vars första innehavare var hovjägmästaren Carl Gustaf Spens. Hans son Jakob, kammarherre, tillträdde fideikommisset 1751, men avled redan 1755 och efterträddes av den blott 14-årige Carl Gustaf Spens. I praktiken var det hans mor som skötte Höja fram till hans myndighetsdag och hon hade sedan Höja som sitt änkesäte fram till sin död 1793.

⁶ Om ättens Spens historia och deras verksamhet i Uppland, se Ulväng 2013.

Carl Gustaf Spens studerade i Uppsala och verkade därefter som jurist och tjänsteman vid kanslikollegiet i Stockholm och vid olika domstolar. Han utnämndes vid 35 års ålder 1776 till lagman, vilket han tjänstgjorde som i bland annat Västmanland. Samma år som han gifte sig, 1789, tog han avsked från tjänsten för att ägna sig åt förvaltningen av de många gods han ärvt och köpt. Enligt traditionen tog han avsked i protest mot kung Gustaf III:s politik.⁷

Bild 2. Lagman, greve Carl Gustaf Spens (1741 – 1816) och hans hustru grevinna Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby (1764 – 1802)

Utöver Höja ärvde han även efter sin far Grensholmen och Frösvik i Östergötland och år 1774 ärvde han även säteriet Steninge i Sagu socken i Finland efter sin mors kusiner Simon Lindheim och Johan och Carl Lagerflycht, alla barnlösa.⁸ Detta sålde han 1782 och i dess ställe inköpte han Salnecke som låg granne med Höja. Det var på Salnecke som han kom att bo med sin hustru, grevinna Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby. Efter moderns död 1793 övertog han driften av Höja. År 1807 förvärvades även Ribbingsholms säteri i Östergötland. Genom sin hustru var han delägare i Bålby säteri i Närke med Hasselfors järnbruk, och i många år var han förvaltare där.

Bild 3: Höja säteri i Gryta i Uppland och Grensholmen i Vånga i Östergötland.

⁷ Spens (1975).

⁸ Höja gårdsarkiv K6:1, Arv: moderns kusiner Lindheim och Lagerflycht.

Det var med andra ord en förmögen familj som bodde på Salnecke och detta framgår med tydlighet av de bevarade räkenskaperna, där vi kan detaljstudera inkomster och utgifter mellan åren 1783 och 1816. Huvudbyggnaden nyinreddes åren 1788 till 1791 i gustaviansk stil, med marmorerade väggar och pärlgrå paneler och dörrar, och möblerad med bekväma soffor, stolar och sängar och mycket textilier och mattor. Den globala ekonomin präglade livsstilen med konsumtion av bomulls- och sidentyger, vin, kryddor, socker, kaffe, te och citroner.

Det var också ett liv med mycket umgänge och resor. Carl Gustaf var ganska stationär och hade hand om godsförvaltningen, men hans hustru Ulrika Eleonora reste desto mer. Hennes hushållsräkenskaper visar att hon regelbundet vistades i Stockholm i det hus man ägde där och att hon då gjorde mängder med inköp av exotiska varor och möbler, tyger och kläder av hög kvalitet – i Stockholm fanns landets bästa hantverkare. Familjen reste också varje år till sina herrgårdar i Östergötland och till grevinnans herrgård i Närke, samt ibland för att dricka brunn. När sönerna började studera i Uppsala besökte hon också dem kontinuerligt.

År 1802 avled Ulrika Eleonora Falkenberg, i lungsjuka, blott 36 år gammal, och Carl Gustaf levde därefter ensam med sina båda söner, men hade god hjälp av hushållerskan mamsell Svensson och övrig personal. Efter hans död 1816 ärvdes Höja och Salnecke av hans äldste son Jakob Melker Spens, som dock gick i konkurs 1821. Salnecke såldes 1825 medan Höja kunde behållas tack vare lån från hans bror Carl Gustaf Spens, som hade ärvt Östgötagodsen.

5.Att driva ett gods i slutet av 1700-talet

Innan vi går in på själva huvudfrågan om produktionen och konsumtionen av livsmedel måste vi först se närmare på hur driften av gården såg ut och hur arbetet var organiserat. Vi kommer här främst att fokusera på den del av godsmassan som låg i Gryta socken, d.v.s. Salnecke och Höja säterier med underlydande gårdar och kvarnar. Under Höja lydde ett 15-tal bondgårdar och ett 10-tal torp, medan Salnecke saknade ett gods, men hade sex torp.

Ännu i slutet av 1700-talet drevs de flesta gods på ett traditionellt sätt med små huvudgårdar och med godsets bönder och torpare som främsta arbetskraft. I takt med att efterfrågan på spannmål ökade och priserna steg växte en önskan fram att öka lönsamheten på godsen genom så kallad domändrift, storskalig drift med löneanställd personal. Den traditionella godsdriften började under loppet av 1700-talet anses ineffektiv och olönsam. Man menade att bönderna ägnade allt för mycket tid åt sina egna jordbruk, tid som istället skulle kunna användas i huvudgårdens jordbruk.⁹ Det blev alltför många onödiga transporter till och från herrgården, vilket bland annat förde med sig att det var svårt att utnyttja arbetskraften effektivt.¹⁰ Det fanns också en frustration hos många godsägare över att de inte kunde öka ränteuttaget på sina frälsehemman – gårdarna borde rimligtvis kunna avkasta mycket mer. Men höjdes räntan riskerade man att bli utan arrendatorer.¹¹ Dessutom blev det vid 1800-talets början en allt större brist på den tillfälliga arbetskraft som brukade hjälpa till med tröskning m.m.¹²

⁹ Winberg (1975) s. 175, Gadd (2000) s. 215 f. Eriksson & Rogers (1978) s 240ff.

¹⁰ Samuelsson (2004) s. 12f.

¹¹ Gadd (2000) s. 213f.

¹² Gadd (2000) s. 321.

Att säga upp frälsbönder och ersätta dem med heltidsanställda arbetare krävde eftertanke. Tillväxten och lönsamheten i jordbruket skedde ännu främst genom att mer mark lades för plogen och inte genom tekniska innovationer som ökade produktiviteten per arbetad timme.¹³ En frälsbondes arbetskraft måste därför ersättas av en annan man. Dessutom försvann en rad förmåner som måste ersättas på annat sätt. Bönderna hade till exempel utfört ökedagsverken med sina egna djur och i räntan ingick även transporter med foror, leveranser av ved, gärdslä, ägg etc.

Övergången till domändrift underlättades av det kring sekelskiftet 1800 skedde flera viktiga förändringar i den lokala ekonomin. Bland annat minskade transportbehovet då den yttre efterfrågan svängde från Bergslagen till Stockholm.

På Höja inleddes övergången till domändrift redan omkring 1750 då gården Hemmingsbo lades in under gården. Mellan 1780 och 1800 avhystes bönderna i Eningsböle och Örsunda. I den sistnämnda byn slogs gårdarna ihop till en plattgård, en större separat brukningsenhet som drevs med ett eget rättarlag. Då som nu var de stora lantbruken helt beroende av många och långa transporter och genom att anlägga den här typen av satellitgårdar behövde inte all spannmål och foder fraktas ända till huvudgården utan till en närmare belägen enhet.

Parallellt med detta fortsatte nyodlingen. På både Höja och Salnecke mer än fördubblades åkerarealen under 1700- och 1800-talen. Det var framförallt de stora ängsmarkerna som omvandlades till åker. Uppodlingsarbetet utfördes av dalkarlar. Den kraftiga nyodlingen på ängs- och betesmarker förde naturligtvis med sig att arealen fodermark hela tiden minskade.¹⁴ Med allt mindre arealer ängs- och betesmark kunde alltså allt färre djur födas, och därmed uteblev också gödslingen. Herrgårdar klarade sig i allmänhet bättre än bondgårdarna eftersom många av dem var anlagda på egendomar med rika, fuktiga, ängsmarker, som inte gick att omvandla till åker. I räkenskaperna gjordes varje år en uppskattning av korntalen, d.v.s. hur mycket ett utsått korn gav i avkastning. På bondgårdar i bygden låg korntalen ofta på 5-6, medan det på Höja och Salnecke låg kring 7-8, ibland upp till 10-11.¹⁵

Odlingen på herrgårdarna såg ungefär likadan ut under hela 1700-talets första hälft och mitt, men gradvis förändrades sedan hela systemet för att anpassas till den allt större spannmålsproduktionen och den gödselbrist som på sikt hotade att uppstå. Åkrarna började för det första att förbättras genom att allt fler diken togs upp, vilket underlättade för både brukande och bördighet.¹⁶ Man började också odla ärtor och rotfrukter på trädan vilket höjde jordens kvävehalt.¹⁷ Även anläggandet av "artificiella ängar" på åkermark omtalas i slutet av seklet.¹⁸ Man började plöja upp mindre givande

¹³ Olsson (2002) s. 348.

¹⁴ Ulväng (2001a) s. 37f.

¹⁵ Höja gårdsarkiv A1:4b.

¹⁶ Utterström (1957) s. 470f.

¹⁷ Utterström (1957) s. 494f.

¹⁸ Landshövdingen 1792, RA.

ängsmarker, vilka sedan under ett par år besåddes med havre och lin och sedan med gräsfrö.¹⁹ Man övergick också i större utsträckning till att odla blandsäd och havre, vilka sädesslag tillsammans med den ökade mängden halm kompenserade för den minskade hö-tillgången. På så kunde man hålla ett tillräckligt stort antal djur på gårdarna och därmed få gödsel.²⁰ Redan under 1700-talet omtalas djur som fodrades med halm och "mjölkdrick" istället för hö.²¹ Redskapen utvecklades gradvis genom innovationer och mer järn började användas i dem vilket inte bara gjorde dem effektivare och mer slitstarka, utan dessutom medförde att man kunde göra dem mer avancerade.²² En innovation av största betydelse var tröskverket. Utvecklat i Skottland slog det igenom i Mellansverige under tidigt 1800-tal. De drevs med hästar eller oxar och halverade tidsåtgången per tunna tröskad spannmål.²³ På både Höja och Salnecke omtalas tröskverk i början av 1800-talet.

Bild 4: Salnecke herrgård med närmaste omgivning år 1805, då gården ägdes av greve Carl Gustaf Spens. Huvudbyggnaden omgavs av en flygelbyggnad av sten i öster, som innehöll kök och bryggghus, samt två timrade flyglar som var bostäder för gårdsdrängar och inspektoren. Längst norrut i mangården låg spannmåls- och visthusbodar där livsmedel förvarades. Väster om mangården låg ladugården med alla dess byggnader. Söder om huvudbyggnaden låg kålgårdar och en fruktträdgård. Karta på Salnecke gård.

¹⁹ Länsmannen i Lagunda vol. 62, år 1822, ULA, "Anteckningar rörande Hormesta ifrån år 1801", Hormesta gård.

²⁰ Utterström, G (1957) s. 106ff.

²¹ Landshövdingen 1773, RA.

²² Gadd (2000) s. 248f.

²³ Gadd (2000) s. 321.

Under 1700- och 1800-talet blev jordbruket allt mer integrerat i en marknadsekonomi. Ökad efterfrågan på både landsbygd och i städer, bättre kommunikationer, avregleringar av handelshinder och bättre kreditväsende ökade möjligheterna till utbytet. I Örsundsbrobygden började man från början av 1800-talet i större utsträckningen handla på Stockholm istället för Bergslagen, som hade blivit mer självförsörjande. Därmed behövde man göra lika långa handelsresor längre. Den stora utbyggnaden av vägsystemen i Sverige under 1700- och 1800-talet medförde också att transportererna blev mer effektiva.²⁴ Carl Gustaf Spens förvärvade en båt med vilken spannmål och andra varor regelbundet fraktades till Stockholm. Båten låg vintertid i ett båthus på Salnecke.²⁵

Transportbehovet minskade ytterligare genom den förädling av spannmålen som påbörjades. Varor som brännvin och mjöl var inte lika utrymmeskrävande som spannmålen och kunde avyttras på närmare håll. På Salnecke och Höja skickade man i slutet av seklet i allt mer vete till kvarnarna. Men framförallt satsades det på framställning av brännvin. En husbehovsbränning hade alltid ägt rum, i gårdarnas bryggerhus. Nu uppfördes istället särskilda bränneribyggnader på många av herrgårdarna. På Höja avsattes årligen på 1790-talet omkring 5 procent av rågen och 4 procent av kornet till brännvin, som brändes i bränneriet på Örsunda, och som sedan avyttrades i Stockholm. En fördel med brännvinsframställningen var också att den bildade en restprodukt, drank, vilket kunde användas som djurfoder, vilket naturligtvis underlättade för boskapshållningen i området. Mot 1800-talets mitt började dock bränningen att avta. Storskaliga, industriella, brännerier hade nu tillkommit och det var då billigare att köpa in brännvinet istället för att tillverka den själv.²⁶

En viktig gröda från slutet av 1700-talet var potatisen. Efter en blygsam start i trädgårdslanden fick den snart ett stort genombrott och odlingen flyttade ut på åkern istället. Potatisen var näringsrik och högvärdig; räknat per arealenhet så kunde potatis livnära 2,5 – 3 gånger så många människor som spannmål. Men på 1790-talet hade den ännu inte nått Salnecke och Höja, det skulle dröja till 1820-talet innan potatisen fick betydelse, och då främst till brännvinsbränning.²⁷

Tabell 1. Antal djur på Höja och Salnecke i början av 1800-talet.

	År	Hästar	Oxar	Stutar	Kor	Kvigor	Tjurar	Kalvar	Får	Svin
Höja inkl. Örsunda	1802	10	28	2	19	2	1	9	117	22
	1816	7	24	4	18	4	2	1	84	
Salnecke	1802	9	24	-	12	-	-	5	1	4
	1816	11	18	5	12		5	3		

Källa: Bouppteckningar efter Jakob Spens 1755, Ulrika Eleonora Falkenberg 1802 och Carl Gustaf Spens 1816, i Höja gårdsarkiv, ser. H1:1, L1:1 resp. K1:3.

Under 1700-talets andra hälft ökade antalet oxar på Höja och Salnecke. Det hade delvis att göra med övergången till domändrift där en större åkerareal skulle brukas. Med det minskade transportbehoven på gården behövdes inte hästar i samma utsträckning, och då var oxar att föredra. De krävde inte foder av högre kvalitet, kunde slaktas och ge kött och hudar, och de kunde också köras av nästa vem som helst, vilket var en stor fördel när arbetsstyrkorna i allt större utsträckning började

²⁴ Gadd (2000) s. 264f.

²⁵ Serie A1, Höja gårdsarkiv.

²⁶ Gadd (2000) s. 260f.

²⁷ ULA, Häradsskrivaren i Tredje fögderiet, E X.

bestå av årsanställda drängar. På både Höja och Salnecke fanns omkring 25 oxar i början av 1800-talet, medan antalet hästar var 10. Antalet kor förblev dock lågt, på Höja fanns endast 18-19 kor i början av 1800-talet och på Salnecke 12. Det var dragarna som prioriterades i den spannmålsintensiva produktionen (tabell 1).

Trädgården

Under 1700-talet växte trädgårdsintresset allt mer, delvis som en följd av den tidsanda som fanns där godsägarna skulle förbättra landet genom uppodling.²⁸ På de flesta herrgårdar förblev trädgårdarna ungefär lika stora, men det verkar som om det gavs plats för en litet mer avancerad odling. Bänkfönster förekommer nu allt oftare i bouppteckningar och på Höja byggde man ett så kallade vinkast, ett enkelt växthus med en glasad vägg- och takdel.

Humleodling var länge viktigt på gårdarna för framställningen av öl och svagdricka, men under loppet av 1800-talet köpte man den istället. Att odla humle var arbetskrävande, samtidigt som de nödvändiga humlestörarna var dyrbara i inköp.

Statardrift

Det expanderade jordbruket ledde till att allt fler händer behövdes i den dagliga skötseln av egendomarna. Till en början löstes det genom att dels klyva frälsehemmanen i två, så att man kunde få fler bondehushåll som kunde göra dagsverken, dels omvandla räntan så att den blev mer inriktad mot arbete. På både Höja och Salnecke anlades flera nya torp, och torparna utnyttjades allt hårdare och deras dagsverken ändrade karaktär. Under 1700-talet gjorde de mellan två och tre dagsverken i veckan, medan de i början av 1800-talet förväntades göra mellan fyra och fem.²⁹ Det är också uppenbart att deras arbete nu i första hand handlade om rent jordbruksarbete. De plöjde, harvade, slog hö, körde halm etc. och utförde därmed samma typ av arbete som frälsebönderna.

Godsägarna började i allt större utsträckning anställa gifta drängar, statkarlar. Dessa gifta drängar bildade egna hushåll tillsammans med sina hustrur och fick försörja sig själva utifrån den stat som de tilldelades årligen. Detta innebar också att arbetet organiserades om. Fram till nu hade de flesta anställda ingått i herrgårdshushållet och där fått sin dagliga mat samt kläder och skor och viss omvårdnad, under godsägarhustruns överinseende. När de bildade egna hushåll fick de i de flesta fall bo i en arbetarbostad eller ett torp där de fick sköta sin egen hushållning. Herrgårdshushållens storlek minskade ofta därför, när allt fler av gårdspersonalen bildade egna hushåll och mot mitten av 1800-talen bestod de flesta herrgårdshushåll av bara ägarfamiljen och den inre betjäningen.

Det fanns utöver detta också fördelar rent organisatoriskt att ha statarhushåll istället för ensamma drängar. Att ha många unga, ogifta drängar var förmodligen ganska opraktiskt, då de måste ha varit svårt att leda dem i arbete. Giftna arbetare, familjeförsörjare, levde ett lugnare liv, och kunde inte på samma sätt äventyra sin försörjning.³⁰

På Salnecke och Höja valde man dock inte att gå över till domänddrift med statare utan valde att fortsätta med ogifta drängar och pigor som var anställda inom herrgårdshushållet. Detta är ganska anmärkningsvärt, men det är väl känt att det fanns ett visst motstånd mot övergången till domänddrift och statarhushåll eftersom man ansåg att detta ledde till en proletarisering. Men det hade också att

²⁸ Ahrlund (2005) s. 117f.

²⁹ Enligt en förteckning över gjorda torpare- och bondedagsverken på Salnecke år 1800 i Höja gårdsarkiv A1:4b.

³⁰ Lönnqvist (1978) s. 605ff.

göra med att de rätta förutsättningarna för en mer storskalig domändrift saknades. Under Höja lydde visserligen 15 fräsegårdar, men de flesta låg ganska långt bort från huvudgården och därmed kunde inte dess åkrar slås samman med huvudgårdens. Salnecke saknade underlydande gårdar helt och hållet.

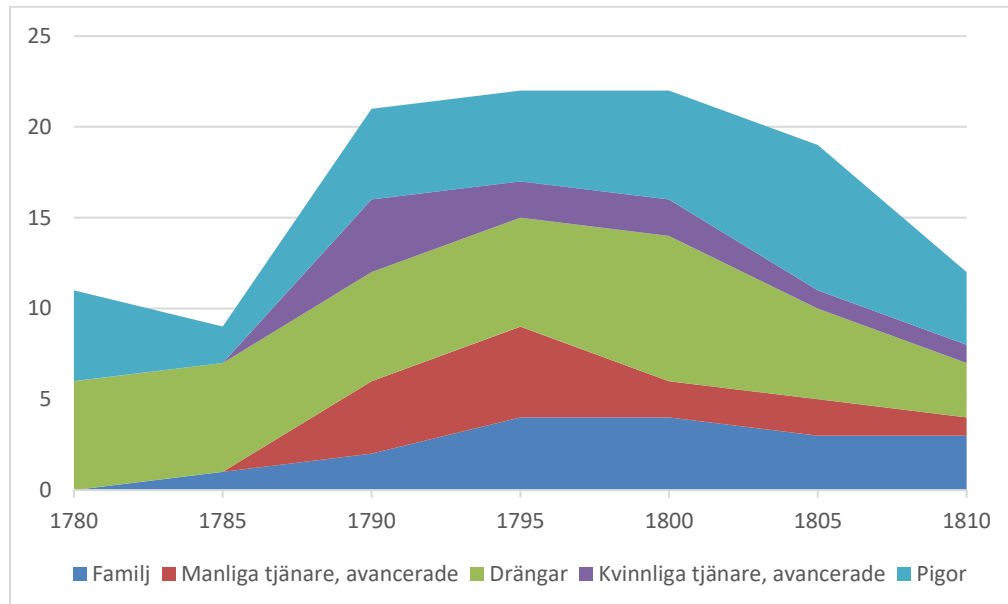
På Salnecke var det därför endast inspektoren, rättaren, trädgårdsmästaren samt hantverkare såsom skomakare, sadelmakare, snickare m.fl. som hade egna hushåll och fick försörja sig efter den årliga stat de fick sig tilldelad (tabell 2). Övriga anställda ingick i herrgårdshushållet (figur 1).

Tabell 2: Antalet anställda med egna hushåll på Salnecke 1780 till 1810.

År	Antal anställda
1780	Inspektor, rättare, trädgårdsmästare, snickare, skomakare, smed, sadelmakare, skeppare
1785	Rättare, trädgårdsmästare, snickare, skomakare, sadelmakare, skeppare
1790	Rättare, trädgårdsmästare, skomakare, 2 båtförare
1795	Rättare, trädgårdsmästare, statare
1800	Rättare, trädgårdsmästare
1805	Inspektor, rättare, 2 statare
1810	Rättare, trädgårdsmästare, statare

Källa: Mantalslängden 1780 till 1810, samt husförhörlängden 1780 – 1810 i ULA, Gryta kyrkoarkiv, A:1.

Fig. 1. Herrgårdshushållets storlek och sammansättning på Salnecke 1780 till 1810.

Källa: Mantalslängden 1780 till 1810, samt husförhörlängden 1780 – 1810 i ULA, Gryta kyrkoarkiv, A:1.

Herrgårdshushållet omfattade under Carl Gustaf Spens ägandetid drygt 20 personer inklusive familjen. Familjen bestod av greven och grevinnan och deras två söner. Utöver den fanns manliga och kvinnliga tjänare med mer avancerade uppgifter. Greven hade t.ex. en betjänt, ett par lakejer, en

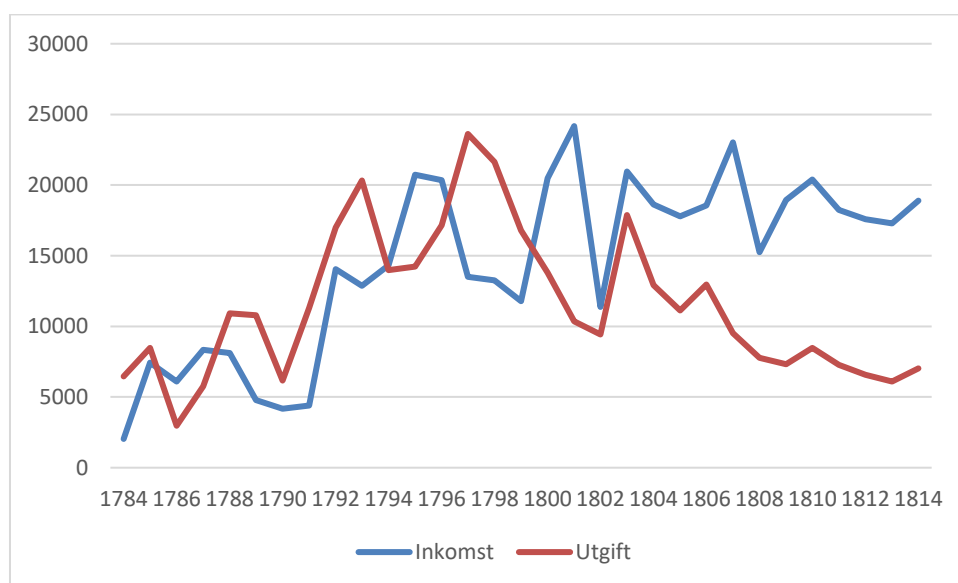
kusk och en spannriddare. Grevinnan höll sig med hushållerska och kammarjungfrur. När barnen var små fanns en amma och en barnpiga, och när de blev äldre fick de en informator. Det grövre arbetet utfördes av huspigor och kökspigor och ladugården sköttes av några gårdspigor. Ute på gården fanns också stalldrängar, oxgubbar och gårdsdrängar. Efter grevinnans bortgång 1802 och det faktum att sönerna flyttade till Uppsala för studier, minskade herrgårdshushållet i omfattning. Totalt sett var det mellan 30 och 50 personer som skulle utspisas dagligen, antingen inom ramen för herrgårdshushållet eller via den stat som delades ut.

6. Inkomster och utgifter

Att beräkna en herrgårds inkomster och utgifter är förenat med stora svårigheter eftersom en stor del av de inkomster och utgifter man hade inte var pekuniära utan ägde rum inom en natur-ekonomi. Frälsbönderna och torparna levererade huvuddelen av sin årliga ränta i dagsverken och varor som sedan förbrukades inom ramen för herrgårdsekonomin. Endast på mycket stora herrgårdar och på järnbruken hade man redan under 1700-talet övergått till den moderna dubbla bokföringen där alla dagsverken och varor räknades om till riksdaler och bokfördes på olika konton. En godsägare kunde med andra ord utöka antalet dagsverken från bönder och torpare som sedan omsattes i t.ex. husunderhåll, vägbyggen, alléplantering etc., utan att detta fick något avtryck i räkenskaperna.

Räkenskaperna från Salnecke och Höja är bevarade i Höja gårdsarkiv och de är relativt väl förda och uppdelade i olika konton, t.ex. för penningar, spannmål, hö etc. Utöver detta finns Ulrika Eleonora Falkenbergs privata räkenskaper och hennes hushållsräkenskaper bevarade för tiden 1789 till 1801. Detta gör att går att få en relativt god bild av vad som producerades på gården och vad man var tvungen att köpa in.

Fig 2. Penninginkomster och utgifter på Salnecke, Höja och Örsunda med underlydande 1783 till 1814, i fasta priser, KPI, 1914=100.

Källa: Höja gårdsarkiv, ser A I:4 – AI:9

Låt oss börja med penningkontot. Som framgår av figur 2, så blev Salnecke och Höja två mycket inkomstbringande gårdar under åren 1783 till 1814. När Carl Gustaf Spens tog över Salnecke var

gården nedgången och han fick lägga stora resurser på dels modernisera stora huset åren kring 1790, dels investera i nyodlingsarbete och nybyggnad och underhåll av ekonomibygnader. Från och med 1793 införlivades också Höja och Örsunda i driften, efter att ha skötts av Carls Gustafs mor, grevinnan Liljenstedt, vilket fick inkomsterna att stiga ytterligare. Efter år 1800 var lönsamheten mycket god och gynnades också av de den internationell konjunkturen, med höga priser på livsmedel tack vare Napoleons blockad av Storbritannien.

Den satsning som greve Spens gjorde på spannmålsodling och domändrift är tydlig när man bryter ned uppgifterna på inkomstsidan. Här har jag valt att endast redovisa inkomsterna på Salnecke, men trenden är densamma även på Höja (tabell 3). Fram till början av 1790-talet kom omkring 60% av inkomsterna från spannmålsförsäljning och omkring 20% från försäljning av djur. Salnecke hade tillgång till stora naturliga ängsmarker kring Örsundaån och vid sankade områden i skogsmarkerna, och dessa gav underlag för en uppfödning av gödtjurar. Resterande 20% kom från dels en spannmålsränta från ett augmenthemman ("hjälpemman" till rusthållet) samt försäljning av diverse jordbruksprodukter (fläsk, kött, honung).

På 1790-talet inleddes övergången till spannmålsodling och från och med nu kom i princip all inkomst, 95 %, från spannmål, antingen från direkt försäljning i Stockholm, eller som förädlad vara i form av mjöl eller som brännvin - godsets bränneri låg på Örsunda dit man sålde spannmålen. Man fick även in fraktintäkter via den båt som införskaffades.

Tabell 3: Inkomsterna på Salnecke 1783 – 1812, efter inkomstkälla, procentuellt.

	1783-1788	1789-1793	1794-1798	1799-1803	1804-1808	1809-1812
Spannmål	63	58	68	60	72	85
Spannmål till bränneriet	0	0	13	7	8	5
Mjöl	0	2	9	28	18	5
Djur	17	21	3	1	1	1
Övrigt	20	19	8	5	2	4

Källa: Höja gårdsarkiv, ser A I: 4 – AI:9

När det gäller penningutgifterna på gården så är de svårare att specificera, av det skälet att man i bokföringen har valt att föra huvuddelen under rubriken gårdsutgifter, som rymmer allt från löner för extra överdagsverken, materialkostnader, skatter, resor etc. Vissa perioder då nybyggnaderna har varit omfattande har man valt att föra in kostnader under de specifika byggnader som berörts, t.ex. "stenhuset" (= huvudbyggnaden), "tröskverket" eller "Säby gård", då man byggde nya ekonomihus på frälsegården Säby. En grov uppskattning efter de rubriker som återkommer mer regelbundet emellan 1783 och 1814 visar att närmare 60% gick till löpande gårdsdrift, drygt 20% till nybyggnationer, 8% till underhållet av soldaterna och 5% till båtens underhåll.

Men detta gäller alltså kostnader som man uppfattade hörde till gårdens drift. Det ekonomiska överskottet som uppstod efter dessa utgifter fördes över till familjen för att bekosta livsstilen i övrigt.

Grevparet Spens hade dessutom stora intäkter från herrgårdarna i Östergötland och från Bålby och Hasselfors bruk i Närke. Tyvärr är det luckor i de personliga räkenskaperna för Carl Gustaf Spens, men för åren 1809, 1811 till 1812 finns sammanställningar bevarade.³¹ Dessa år var goda år med höga

³¹ Höja gårdsarkiv, K2:2, Carl Gustaf Spens personliga räkenskaper.

priser på livsmedel, men visar att greve Spens hade ett överskott på 12 000 – 14 000 Riksdaler varje år, efter att utgifterna för respektive gårds underhåll var betalt (tabell 4). En normalstor bondgård kunde vid denna tid köpas för 1500 till 2000 riksdaler och en ko, ox resp. häst kostade 30, 50 resp. 70 riksdaler.

Tabell 4: Greve Carl Gustaf Spens överskott 1809, 1811 och 1812.

	1809	1811	1812
Östgötagodsen	5988	5546	6275
Upplandsgodsen	4229	3423	4846
Huset i Stockholm	256	275	302
Ränta från försäljningen av Hasselfors bruk	736	736	736
Summa	11945	11791	13971
Summa (fast pris, KPI 1914=100)	27779	23446	23390

Källa: Höja gårdsarkiv K2:2.

7. Livsmedelsproduktion

Som redan konstaterats bestod Salnecke och Höjas ekonomier av två delar, en naturadel omfattande dagsverken och varor som inte omräknas i riksdaler, och en mer kommersiell del, försäljning och köp på marknaden. Vad som också är av betydelse att förstå är att hushållningen till stor del var fokuserad på att lagra mat till både djur och människor över det långa vinterhalvåret, som ju sträckte sig från oktober till maj månad.

Spannmålen

Spannmålen var det utan tvivel viktigaste varan och som redan nämnts blev gårdarna allt mer specialiserade på denna produktion under loppet av 1700-talet och en allt större andel av inkomsten utgjordes av försäljning av råg, vete, mjöl och brännvin till Stockholm och Bergslagen. På åkrarna odlades även korn, som blev bröd och malt för framställning av öl och svagdricka, ärtor, och blandsäd och havre som var foder till framförallt hästarna.

På Salnecke producerades årligen mellan 400 och 700 tunnor per år vilket motsvarar mellan 60 000 och drygt 100 000 liter per år, och detta var inklusive den ränta som arrendebönderna betalade in årligen. Under 1790-talet utgjordes skörden av vete 9%, rågen 51%, kornet 24%, blandsäden 8% och havren 7%. Vissa år odlades också ärtor.

Av skörden behölls 10 till 20% till utsäde till nästa odlingsår, där mängden varierade beroende på skördens storlek och den planerade ytan som skulle besås på hösten och våren (tabell 5). Nära hälften såldes som spannmål eller skickades till kvarn för malning till mjöl, som sedan såldes. Kvar blev omkring 40% som gick till dels djuren, dels hushållets och de anställdas behov. Som redan nämnts var råg och vete de två stora kommersiella varorna, men goda år såldes även korn, blandsäd och havre. Men ett normalår stannade huvuddelen av dessa sädesslag på gården för att användas inom hushållet och som foder till dragarna.

Tabell 5. Skördens användning på Salnecke på 1790-talet, procentuellt efter dess avsättning.

	1795-1796			1798-1799			1799-1800		
	Utsäde	Såldes	Hushållet	Utsäde	Såldes	Hushållet	Utsäde	Såldes	Hushållet
Vete	3	44	53	16	77	7	16	76	8
Råg	6	62	32	24	39	27	9	65	26
Korn	12	40	48	13	0	87	11	0	89
Blandsäd	21	0	79	21	31	48	14	14	72
Havre	22	39	39	0	23	77	65	0	35
Totalt	10	49	41	19	37	44	11	49	40

Anm. Hushållet = den mängd som användes till stat för de anställda, till herrgårdshushållet och till lån till anställda, samt som lagrades. Källa: Höja gårdsarkiv A1:4b.

Kornet gick i stor utsträckning till mältning i gårdens brygghus för att sedan omvandlas till öl och svagdricka. Det var ett sätt att konservera vatten över vinterhalvåret, eftersom vattentillgången ofta tröt under denna period. Tyvärr saknas uppgifter om hur stor mängd öl och svagdricka som producerades årligen.

Den spannmål, gryn och mjöl som hushållet behövde lagrades i gården spannmålsbod och visthusbod. Spannmålen låg ofta i högar eller lårar, medan gryn och mjöl låg i tinor.

Boskapen

En stor del av blandsäden och havren gick till hästarna, som var den viktigaste dragarna som användes både i åkerbruket och till transporter. Hästarna hade hög status, särskilt de fyra vagnshästar som greven hade framför sina åkdon och som var av ädlare ras. Arbetshästarna var av inhemsk ras, av ponnystorlek, men starka och uthålliga. Men hästarna användes inte till livsmedel, annat än under extrema kriser. Hästarna utfordrades i övrigt med hö från ängarna.

Oxarna var dragare som var starkare än hästarna och mer lättkörda, men långsamma. En fördel var att de var billigare i drift – de åt mest hö – och gav utmärkt kött. Köttet kunde rökas eller saltas för att lagras över vintern.

Korna gav mjölk, smör, ost och kött. Mjölk dracks sällan utan det mesta förädlades till smör och ost som kunde lagras längre tider. Grisarna gav fläsk, fåren kött och talg och hönsen kött och ägg. Allt togs tillvara vilket innebar att även ben, märke, senor etc. fick sin användning inom hushållet.

Herrgårdshushållets behov

Av gårdsräkenskaperna framgår endast delvis hur mycket av gårdens produktion som gick till herrgårdshushållet och de anställda, men av grevinnan Ulrika Eleonora Falkenberg's hushållsräkenskaper framgår hur mycket som Salnecke, Höja och de andra gårdarna bidrog med till hushållet.³²

Av dessa framgår att en stor andel av det livsmedel som förbrukades inom hushållet kom från Salnecke, Höja och Örsunda med dess underlydande. Ägg och kycklingar till exempel, levererades av frälsbönderna. Men vi kan också se att en del av mjölet och smöret kom från Östgötagodsen. En del

³² Höja gårdsarkiv K3:1.

av det skickades upp med häst och vagn, annat förbrukades på plats när man ändå var på besök på Grensholmen.

Septemberi Stockholm		Transport		Salucke October		Transport	
10 1/2 St. Pöf. socka 27.30	6	2.6	946	552	Sungfru dotter lön	10	1007
1 par. den hvitstrakar	36				Hushållerskans rest 8°	7	1037
1 klädens Borste	16		987	216	Lenas rest 1/24		1077
2 1/2 Citroner 4 1/2 St	2				Present vid afflytt	2 24 x	
Prättkior 2 1/2 Papper	3	5			Kiök Köpigan rest	4	
Lampvikar 1/2 2 1/2 Puder	2	9			Meldor fest på lön	20 21 40	
3 Blekar lön för Dräll	2	4			Sina städta	1	x
2 Da med i Cartusa 2 1/2	13	16 x			170 15 1/2 Puder sedan	1	28
12 af Cartus till Kläd	2 1/2	2 24 x			1 1/2 hög ägg i småd	20	
14 af 8° till täckena	2 1/2	7		0	6 1/2 hög Kätt ägg		
14 af Bom: till till föder	16	4 32		0	en i skrifningarna	24	
1 the lanister 2 1/2 Sonatshon	4	32			Jacobskrifv. 2 1/2 1/2 ofusen		
1 1/2 Congo	1	16			sättning 4 1/2 hensk. 16 1/2		
3 af Bleik tafelt färd	2	36 x			Fransiskan 2 1/2	1	32 60
4 af linna 2 1/2 1/2 af	9	16 x			Carls kripv. 2 1/2 1/2 ofusen		
6 par Hvita handskar	4				sättning 4 1/2 hensk. 16 1/2	1	27 50
1 1/2 Möpugg ättena	1				Fransiskan 2 1/2		16
24 af Sv: Kant band		24 x			Bord salt 16 1/2		4
1 par alocker 3 1/2 par skor					Salt papper 1/2 Papper 6		4
af svart läder midröd 1 1/2	4	40 x			Dick 2 1/2 2 1/2 limpor 2 1/2		1 20
Lärf. trä m: metillent fädj.	36				Erich till hus etz i lypala	20	
1 1/2 tual		24			6 2 1/2 hög ägg 16 1/2	4	33 4
Hells Palm och kam	1				2 1/2 hög ägg 13 1/2 1/2		
6 Buntar Märskträ		24			Dr: pen till Hustrun	16	
Fattiga 2 1/2 Huvvagn 3 1/2	1	20 x			id i lypala		
2 Kömans flickar wagi	1				3 1/2 hög ägg till lufs	36	
Linare rest på lön	3	160			vid örunda		
12 af. Srt Pardouie band		12			3 1/2 Hönstull lufs	36	
till Husk: enf. räkning	7	14 10			loch 2 1/2 2 1/2 att lakta	5 4	
m m Hjert berg stände	33	2			2 1/2 hög ägg 16 1/2	45	
hvarje desutom	16	90 126			1 1/2 hög ägg 16 1/2	10	
10 1/2 34	Transport	100 36			2 1/2 hög ägg 16 1/2	4	
1 1/2 Durslag		100 7			Bla 2 1/2	4	
78 1/2 10 1/4	Transport	100 7			1 Burk malen senap	12	
		100 7			20 af. sv: till res spelar	32 x 56	20 11
		100 7			2 1/2 hög ägg 16 1/2		
		100 7			2 1/2 hög ägg 16 1/2		
		100 7			2 1/2 hög ägg 16 1/2		

Bild 5: En sida ur grevinnan Ulrika Eleonora Falkenbergs räkenskaper för året 1798-1799.

Tabell 6: Mängden mjöl, malt, ärtor, kött, smör och ost som tillfördes Salnecke herrgårdshushåll från de egna herrgårdarna med underlydande i slutet av 1790-talet.

Vara	Mått- enhet	1794- 1795	1795- 1796	1796- 1797
Vetemjöl, fint	Kg	329	207	265
vetemjöl, grovt	Kg	357	119	219
Rågmjöl, fint	Kg	288	362	185
Rågmjöl, grovt	Kg	1426	971	1003
Malt	Liter	1210	1723	1906
Ärtor	Liter	110	73	183
Fläsk	Kg	210	128	205
Kött	Kg	1033	771	871
Smör	Kg	138	152	163
Ost	Kg	66	59	87

Källa: Höja gårdsarkiv K3:1.

Som framgår av tabell 6 var det väldiga mängder som gick åt till det stora hushållet med dess många anställda; omkring 1500 – 2000 kg mjöl, 1500 liter malt, omkring 800 – 1000 kg kött, 200 kg fläsk, 150 kg smör och 70-80 kg ost.

Men detta täckte inte på långt när det behov hushållet hade, utan mycket fick köpas in, dels helt nödvändiga varor som man inte kunde producera inom ramen för sitt jordbruk, som t.ex. fisk och salt, dels rena lyxvaror, såsom socker och citroner.

8. Livsmedelskonsumtion

Innan vi ser närmare på inköpen av livsmedel vill jag fästa uppmärksamheten på den totala konsumtionen som utmärkte ett herrgårdshushåll av det slag som fanns på Salnecke. Den högadliga familjen Spens hade som alla andra adelsfamiljer ett behov av att leva ståndsmissigt med allt vad det innebar. Som redan nämnts saknas det kunskap om grevens totala ekonomi före 1809. Av de 12000 – 14000 Riksdaler som utgjorde överskott gick sannolikt en del till löner till den inre betjäningen och till att betala räntor på de lån som greven hade. Grevinnan Ulrika Eleonora Falkenberg hade en årlig utgift på 3000 – 4000 riksdaler för hushållet, sig själv och barnen och av dessa gick omkring 1000 riksdaler till löner till jungfrur m.fl. Av det som återstod spenderades allt på inredning (möbler m.m.), textilier, kläder och annat nödvändigt.

Tabell 7: Grevinnan Ulrika Eleonora Falkenbergs utgifter för livsmedel, kläder, textilier och inredning 1798 till 1799.

	Belopp	Procent
Livsmedel	835,6	35
Inredning	472	19,6
Kläder	211,2	8,7
Textil	834,8	34,7
skrivverktyg	26,5	1,1
skönhetsmedel	23,1	0,9
Summa	2403,2	100

Källa: Höja gårdsarkiv K3:1.

Tabell 8: Mängden russin, gryn, sirap och fisk som tillfördes Salnecke herrgårdshushåll genom köp i slutet av 1790-talet.

	Mått	1794-1795	1795-1796	1796-1797
Russin	Kg			26
Korngryn, fina	Kg		94	28
Korngryn, grova	Kg		26	115
Korngryn, sämre	Kg		26	13
Sirap	Liter	17	7	16
Gråsidor	Kg	34	34	26
Stockfisk	Kg	26	17	17
Sill	Liter	73	147	37
Lax	Liter	37	37	19
Salta gäddor	Liter	37	37	0
Strömning	Liter	73	73	48
Kabeljo (torkad torsk)	Liter	37	37	19
Torsk	Liter			19

Källa: Höja gårdsarkiv K3:1.

Året 1798 till 1799 lade grevinnan ned hela 35% av utgifterna, d.v.s. drygt 800 riksdaler, på inköp av livsmedel av olika slag (tabell 7). Av hushållsräkenskaperna framgår att det till stor del rörde sig om basvaror såsom korngryn, sirap och fisk av olika slag, stockfisk, sill, strömning, lax, torsk och kabeljo, d.v.s. torkad torsk (tabell 8).

En mycket stor summa, 63%, lades på mer lyxbetonade livsmedel som socker, kryddor, citroner m.m. I denna summa ingick även inköp av salt, nödvändigt för att kunna lagra fick och kött mer långvarigt (tabell 9).

Tabell 9: Grevinnan Ulrika Eleonora Falkenbergs utgifter för livsmedel 1798 till 1799.

	Belopp	Procent
Animalier	140,2	16,7
Bröd	9,9	1,2
Dryck	28	3,4
Fisk	58,6	7
frukt/grönsaker	57	6,9
Kryddor	472,4	56,5
Mejeri	52,3	6,3
Vegetabilier	17,2	2
Summa	835,6	100

Källa: Höja gårdsarkiv K3:1.

I den del av hushållsräkenskaperna som är uppställda månad för månad får vi en mer detaljerad bild av konsumtionen (tabell 10). Ett mycket stort antal olika livsmedel inköptes över året och inköpen varierade med årstiderna och var inköpen gjordes. I Stockholm köptes mycket socker, citroner och pommeranser, som till en del fördes till Salnecke, men även basvaror som bröd, mjölk, smör, kött och fisk, som behövdes när man vistades i staden. Även i Uppsala gjordes många inköp av basvaror. Under vinterhalvåret dominerades inköpen av kött, fågel och fisk, medan sommarhalvårets inköp kännetecknades av grönsaker, frukt, kräfter och fisk.

Tabell 10: Mängden livsmedel av olika slag som tillfördes Salnecke herrgårdshushåll genom köp på olika orter i slutet av 1790-talet.

Månad	Ort	Huvudsakliga inköp
Januari	Salnecke	Hjärpar, orrar, renstek, ägg, brännvin, dricka, sill, bröd, pommeranser, citroner
Januari	Stockholm	Tjäder, ägg, mjölk, bröd, te, mjölk, matolja
Februari	Salnecke	Rapphöns, småfåglar, sill
Februari	Uppsala	Socket, oxkött, dricka, bittervatten, mjölk, smör, fisk, kaffe, kanel, sirap, sill, ägg
Mars	Salnecke	Rapphöns, ägg, soja
Mars	Stockholm	Oxkött, kaviar, te, mjölk, strömming, dricka
Mars	Uppsala	Oxkött, kryddpeppar, stärkelse
April	Salnecke	Ägg, fisk, rapphöns, tjäder, änder, muskott, risgryn
April	Stockholm	Citroner, te, oxkött
April	Uppsala	Socket, stärkelse
Maj	Salnecke	Sirap, kaffe, citroner, te, höns, kalv, pepparkakor
Maj	Stockholm	Sill, kött, citroner, pommeranser, strömming, kringlor, smör, mjölk
Maj	Uppsala	Socket, te, kött, tjädrar, kaffe, konfekt, mandel, risgryn, stärkelse
Juni	Salnecke	Socket, te, oxkött, rudor, kycklingar, ägg, murklor, ål
Juli	Grensholmen	Socket, salpeter,
Juli	Stockholm	Socket, te, citroner, kringlor
Juli	Uppsala	Socket, ättika, sirap, kaffe, pärlgryn, risgryn, mandel, russin
Augusti	Frösvik	Kräftor, fisk
Augusti	Grensholmen	Socket, sirap, murklor, körsbär, ostar, kaffe, ättika, russin, muskott, sagogryn, jäst
Augusti	Stockholm	Citroner, socker, rudor
September	Frösvik	Gäddor, fisk, kräftor, änder, hjortron, smultron
September	Grensholmen	Gäddor, hallon
September	Stockholm	Socket, citroner, te
September	Uppsala	Dricka, mjölk, äpplen
Oktober	Salnecke	Kaffe, ägg, rudor, dricka, ankor, höns, kycklingar
Oktober	Uppsala	Kycklingar, ägg, änder
November	Stockholm	Socket, te
December	Salnecke	Rapphöns, orrar, kycklingar, ägg, sagogryn, muskott, mandel, bittermandel, risgryn,
December	Uppsala	Oxkött, fisk, ägg, dricka, pepparrot, muskot, pärlgryn, ål, kål

Källa: Höja gårdsarkiv K3:1.

Tyvär saknar vi kännedom om den vidare förädlingsprocessen av livsmedlet, vilken typ av mat som lagades och hur ofta man bjöd på middagar. Det finns visserligen en del recept och en del av en kokbok bevarad i Höja gårdsarkiv, men vi vet inte vid vilken tidpunkt dessa användes, eller ens om de använts på Salnecke.³³ I förmögna adelsfamiljer, såsom familjen Spens på Salnecke, brukade man ha kock eller kokerska anställd, om man var verkligt förmögen helst en fransk kock.³⁴ Men det finns inga spår i vare sig mantalslängder, husförhörslängder eller räkenskaper på att grevparet Spens hade en kock. Förmodligen var det en välutbildad piga som skötte matlagningen.

³³ Höja gårdsarkiv, ser X:1.

³⁴ Ilmakunnas 2012.

Däremot vet vi vad de anställda på gården serverades, enligt en förteckning som greve Carl Gustaf Spens upprättade i början av 1800-talet (figur 3). Som synes rörde det sig om en förhållandevis enkel och bastant mat av samma slag som bondefamiljerna hade vid samma tid.

Fig 3: Mathållningen på Höja och Salnecke i början av 1800-talet: "Matordning åt mitt Folck för hela veckan"

Söndags Morgon till Frukost..Smör, Måndagen: Ost, Tisdagen: stekt strömming, Onsdagen: Ost, Torsdagen: Sill, Fredagen: Ost, Lördagen: Fläsk,

Söndags Middagen: Kjøtt och Kål, Måndagen: opvärm kål och Cabelgau, Tisdag: såppa och Kjøtt, Onsdagen: opvärm Såppa och Sik, Torsdagen: Ärtter och Kjøtt, Fredagen: opvärmda ärtter och Cabilgau, Lördagen: GrynSoppa och Strömming,

Söndagsafton: Mjölkvälling och Pankaka, Måndagen: Gryngröt och Sill, Tisdagen: Wälling och Stockfisk, Onsdagen: Wattgröt och Sill, Torsdagen: Ölsupa och Pankaka, Fredagen: Wälling och StockFisk, Lördagen: Gryngryt och Sill.

En mer systematisk genomgång av hushållsräkenskaperna, receptsamlingen samt den brevväxling som finns mellan Carl Gustaf Spens och Ulrika Eleonora Falkenberg kan förmodligen bidra med mer kunskap om matlagningen och mathållningen på Salnecke.

9.Sammanfattning.

Syftet med den här rapporten har varit att undersöka hur produktionen och konsumtionen av livsmedel såg ut på en herrgård i Uppland i slutet av 1700-talet, för att på så sätt öka kunskapen om hur man tillgodosåg de behov man hade av livsmedel i såväl vardag som vid representativa tillfällen.

Genom en studie av Salnecke herrgård i sydvästra Uppland mellan åren 1783 och 1812 och dess räkenskaper från gården, hushållet och familjen har jag kartlagt hur produktionen och konsumtionen av livsmedel såg ut.

Salnecke ägdes och beboddes av greve Carl Gustaf Spens med makan grevinna Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby, men var bara en del av ett större godskomplex som förutom Salnecke omfattade herrgårdarna Höja i Uppland, Grensholmen och Frösvik i Östergötland samt Bålby och Hasselfors i Närke. Inkomsterna var betydande varje år – 12 000 till 14 000 riksdaler – vilken omsattes i en lyxkonsumtion av inte minst livsmedel.

På Salnecke bodde förutom familjen mellan 30 och 50 människor som greven hade ett försörjningsansvar för. De flesta av de anställda var ogifta och ingick i herrgårdshushållet och det gäller såväl betjänter, lakejer, kammarjungfrur som huspigor, kökspigor, gårdspigor och gårdsdrängar.

På Salnecke var produktionen inriktad mot spannmål för försäljning till Bergslagen och Stockholm och under den agrara revolutionen blev området än mer specialiserat på produktion av råg och vete. Ungefär hälften av spannmålen såldes på marknaden varje år vilket inbringade ett stort överskott som kunde användas för inköp av de varor som inte kunde framställas på gården. Gårdens specialisering mot spannmålsproduktion ledde till att man prioriterade dragarna (hästar och oxar) framför andra djur såsom kor, grisar och får. På Salnecke fanns källand och en fruktträdgård med grönsaksland.

Gårdens egen produktion kunde endast delvis hushållets behov av livsmedel. Från gården och även från Höja och Grensholmen levererades spannmål, mjöl, ärtor, kött, fläsk, smör och ost. Resten fick dock köpas in, dels i Stockholm och Uppsala, dels från bönder och torpare i närområdet. I Stockholm köptes mycket socker, kryddor, citroner och pommeranser och även fisk, medan man vid sina vistelser på de olika herrgårdarna man ägde köpte in fågel, fisk, frukt, ägg och andra lokalproducerade varor.

10.Källor och litteratur

Källor

Riksarkivet

Landshövdingen i Uppsala län, årsberättelse 1792

Landshövdingen i Uppsala län, årsberättelse 1773.

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Länsmannen i Lagunda vol. 62, år 1822.

Häradsskrivaren i Tredje fögderiet, E X.

Höja gårdsarkiv, Örsundsbro

A1, Räkenskaper Höja-Salnecke

K2:2, Personliga räkenskaper Carl Gustaf Spens 1741 - 1816.

K3:1, Räkenskaper hushåll, Carl Gustaf Spens 1741 - 1816.

X:1, Recept mat och medicin.

Litteratur

Ahrland, Åsa (2005): Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige.

Dewald, Jonathan (1996): The European Nobility 1400 – 1800.

- Eriksson, Inger & Rogers, John (1978): Rural labor and population change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century.
- Gadd, Carl-Johan (2000): Den agrara revolutionen 1700-1870. *Det svenska jordbrukets historia* 3.
- Hellspång, Mats m.fl. (2004): Herrgårdsromantik och statarelände.
- Ilmakunnas, Johanna (2012): Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet.
- Lieven, Dominic (1992): The Aristocracy in Europe, 1815 – 1914.
- Lönnqvist, Bo (1978): Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800-1970.
- Norrby, Göran (2005): Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle.
- Olsson, Mats (2002): *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet.*
- Samuelsson, Göran (2004): *I godsets skugga? Frälsebonden på Ångsö. Familj och arbete 1700-1880.*
- Spens, Erik (1975): En spatsertur i Hagaparken. Berättad av Jacob Melker Spens. I: Lustgården 1974-75.
- Ulväng, Göran (2001): Böndernas hus. Den agrara bebyggelsen i sydvästra Uppland under 1700- och 1800-talen. Licentiatuppsats i ekonomisk historia, Uppsala universitet.
- Ulväng, Göran (2008): Herrgårdarnas historia. Liv, arbete och bebyggelse på uppländska herrgårdar.
- Ulväng, Göran (2013): Höja säteri. Fyra sekler, tre familjer.
- Utterström, Sven (1957): *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet.*
- Winberg, Christer (1975): *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen.*